

KS. STANISŁAW JANECZEK*

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ A *ENCYKLOPEDIA*,
ALBO SŁOWNIK ROZUMOWANY NAUK, SZTUK I RZEMIOSŁ
(CZ. 1. WYMIAR WYCHOWAWCZY)

Uzasadniając możliwość sformułowania filozofii dziejów, Kant – w duchu właściwego epoki oświecenia postrzegania świata jako jedności przyrodniczo-społecznej¹ – „uważał historię ludzkości w aspekcie całościowym za realizację ukrytego zamiaru przyrody”. Przede wszystkim jednak podkreślał potrzebę znalezienia porządkującej „nici przewodniej” w dziejach ludzkich, która „otworzy przed nami pocieszającą perspektywę przyszłości” w aspekcie „stworzenia ustroju doskonałego wewnętrznie (a dla osiągnięcia tego celu doskonałego także zewnętrznie) jako jedyne go stanu, w którym może ona [przyroda – S.J.] w rodzie ludzkim rozwinąć wszystkie dane mu przez siebie zadatki”, do którego dojdzie „w odległej przyszłości ludzkość swoim wysiłkiem i pracą”. Nie trudno dostrzec filiację takiej wizji historii z typową dla oświecenia koncepcją pragmatycznej, czyli filozoficznej i moralistycznej historiografii Karola Monteskiusza czy Woltera². Jest ona podobnie ukierunkowana

KS. PROF. DR HAB. STANISŁAW JANECZEK – historyk filozofii, filozof, kierownik Katedra Historii Filozofii w Polsce Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. E-mail: janeczek@kul.lublin.pl.

¹ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 62–68.

² Oświeceniowa historiografia „mieszała historię z historią rozwoju umysłu ludzkiego” (P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1993, s. 216–219), utożsamianą z *histoire philosophique*, upowszechnianą we Francji przynajmniej od czasów z „l’histoire de l’esprit humain” Bernarda le Bovier de Fontenelle’a. Jak zauważa Jerzy Topolski, historiografia oświeceniowa jest „historiografią filozoficzną”, w której przeważa „synoptyczność ujmowania przeszłości, poruszanej wewnętrznymi mechanizmami”. Realizacja „ogólniejszego celu: wyjaśnić w sposób możliwie całościowy, odwołując się do rozumu i »naturalnych« przyczyn, dzieje ludzkości”, miała „dostarczyć ludziom materiału do optymistycznego, zgodnego z ideą postępu, światopoglądu”. Nic więc dziwnego, że sukcesy święci tzw. historia pragmatyczna, która tłumacząc przyczyny zaistniałych zjawisk, kontynuuje nachalnie pojętą funkcję wychowawczą, tak dalece, że „koherencję (zwartość i ciągłość) narracji zapewnia retoryka, a nie odwołanie się do »faktów z przeszłości«”, stąd mówi się wręcz o „jej „arbitralności” pojmowanej nawet w kategoriach „ironicznego podejścia do historii” (J. Topolski, *Od Achillesa do Béatrice de Planissolles*, Warszawa 1998, s. 70–76). Zob. S. Janeczek, *Historyczna czy filozoficzna koncepcja religii Hugona Kollątaja?*, w: *Mit – historia – kultura*, red. J. Skoczyński, Kraków 2012, s. 23–32. Por. J. Dagen, *L’histoire de l’esprit humain dans la pensée française de Fontenelle à Condorcet*, Paris 1977.

w aspekcie społecznym, gdyż jej zadaniem ma być zrozumienie celowości procesów dziejowych, przez poznanie „przyczyn i rozwoju i upadku narodów”, gdy analizuje się „ustrój obywatelski państw, ich prawa i politykę międzynarodową”. Zdaniem Immanuela Kanta pozwoli to dostrzec „postępujące naprzód doskonalenie ustrojów państwowych”, traktowane tyleż jako fakt, co jako postulat. Co więcej, umożliwi to przeniesienie tego kulturowo-społecznego ładu także na inne cywilizacje („nadanie praw”), zwłaszcza gdy oświeci się tą wizją „zwierzchników państw i ich ministrów”, co umożliwi ostatecznie „doskonałe obywatelskie zjednoczenie całego rodu ludzkiego”³.

Kantowska wizji historiozofii zakłada typowe dla nowożytnych elit intelektualnych przekonanie o wadze rozwoju i upowszechniania osiągnięć nauki, traktowane jako warunek zrealizowania integralnie pojętego postępu cywilizacyjnego. Przeświadczenie to tłumaczy postępujące zainteresowanie oświatą publiczną, jako istotnym narzędziem rozwoju nauki, a zwłaszcza upowszechniania jej osiągnięć. Przekonaniu temu sprzyjało także wyraźne przedłużenie granic życia ludzkiego, m.in. wskutek zmniejszenia się umieralności dzieci⁴, uzasadniając potrzebę swoistego „inwestowania” w wychowanie i kształcenie dzieci. Nade wszystko znaczenie oświaty publicznej dostrzegał krąg intelektualny skupiony wokół ideału absolutystycznie pojętej władzy państwowej, traktowanej aspektywnie jako narzędzie nie tylko upowszechniania wiedzy, ale także kształtowania odpowiadających standardom oświecenia ideałów społeczno-politycznych, a nawet gospodarczych („oświecony władca”). Szkolnictwo staje się instrumentem polityki, przede wszystkim w sensie popierania kształcenia przygotowującego kadry dla administracji państwowej czy dla zdynamizowania gospodarki, choćby pierwszorzędnie deklarowano humanistyczne cele oświaty. Nie bez znaczenia był także ówczesny kontekst światopoglądowy, bowiem w dobie postępującej sekularyzacji ówczesne elity intelektualne niekoniernie życzliwie patrzyły na szkolny monopol Kościołów, widząc w przejęciu troski o szkolnictwo narzędzie kształtowania nowej mentalności najszerzych kręgów społecznych⁵.

Cele te przyświecały obydwu tytułowym instytucjom, tyleż oddającym ducha oświecenia, co i uczestniczącym w jego kształtowaniu. Chociaż polska literatura dotycząca Komisji Edukacji Narodowej (KEN) tak w aspekcie dokumentacyjnym,

³ I. Kant, *Pomysły do ujęcia historii powszechnej w aspekcie światowym*, przekł. I. Krońska, w: *Przypuszczalny początek ludzkiej historii i inne pisma historiozoficzne*, przekł. M. Żelazny, I. Krońska, A. Landman, Toruń 1995, s. 48–50.

⁴ W ciągu XVIII wieku podniosła się o dziesięć lat średnia życia ludzkiego, co w ówczesnych realiach znaczyło, że odcinek życia dorosłego wzrósł dwukrotnie, stąd w latach 1680–1800 podwoiła się liczba mieszkańców Europy. Zob. P. Ch a u n u, *Cywilizacja wieku oświecenia*, s. 31, 74, 85.

⁵ Zob. S. J a n e c z e k, *Między religią a moralnością. Podstawy wychowania w oświeceniowej szkole europejskiej*, „Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie” 2008, s. 181–196. Szerzej zob. t e n ż e, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008.

jak i interpretacyjnym jest wyjątkowo bogata, to jednak są to głównie dokonania z zakresu historii szkolnictwa. Brak jest natomiast opracowań w zakresie pogłębionych analiz kontekstu intelektualnego tej instytucji oświatowej. Ujawnia się to już w odniesieniu do analizy warstwy ideowej tego systemu szkolnego, zwłaszcza że liczne wydawnictwa powstałe w związku z 200. rocznicą ustanowienia KEN niejednokrotnie noszą zideologizowane piętno doby PRL. Racjonalne działania KEN przeciwstawia się zwykle niesprawiedliwie traktowanej szkole tradycyjnej, zwykle jezuickiej, jako fanatycznie nietolerancyjnej, a przy tym nieprzygotowującej młodzież do dzieła reformy Rzeczypospolitej⁶. Ograniczenia badawcze dotyczące KEN na gruncie historii szkolnictwa ujawniają się jeszcze bardziej w odniesieniu do analizy treści kształcenia, ocenianych zbyt często ahisterycznie w perspektywie dzisiejszych standardów naukowych⁷. Brak pogłębionych analiz porównawczych, które winny być dziełem historyków nauki, sprzyja formułowaniu uproszczających uogólnień⁸.

Słabości te w jakiejś mierze dotyczą cennej, jedynej jak dotąd na gruncie polskim, monografii poświęconej wprost recepcji *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* w oświeceniowej Rzeczypospolitej. Szeroki zakres rozważań podjętych przez Ewę Rzadkowską musiał z natury rzeczy rodzić ograniczenia w zakresie pogłębionej analizy szczegółowych wątków. Monografia ta dostarcza jednak całościowej perspektywy w odniesieniu do ustaleń dotyczących charakteru polskiej recepcji dzieła francuskiego, a ideologiczna perspektywa doby stalinowskiej najczęściej nie przeszkadza w źródłowej analizie omawianych wątków⁹. Tak jak w przypadku KEN¹⁰ analiza artykułów *Encyklopedii, albo słownika rozumowanego nauk, sztuk i rzemiosł*, nazywanej często *Wielką Encyklopedią Francuską* (WEF)¹¹, budzić powinna zainteresowanie historyków poszczególnych

⁶ Zob. S. Janeczek, *O stereotypie szkoły jezuickiej. Uwagi komparatystyczne*, w: *In Christo Redemptore. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Jerzego Misiurka*, red. J. Popławski, Lublin 2001, s. 363–384; tenże, *Elementy humanizmu renesansowego w szkole jezuickiej*, w: *Renesansowy ideał chrześcijanina*, red. W. Sajdek, Lublin 2006, s. 299–333.

⁷ S. Janeczek, *Komisja Edukacji Narodowej. Perspektywy badawcze w kręgu historii kultury intelektualnej*, „Rocznik Kulturoznawczy” 2010, R. 1, s. 115–134; tenże, *W związku z jubileuszem 250-lecia KEN (1773–2013). Uwagi z zakresu historii kultury intelektualnej*, w: *Filozofia – Etyka – Ekologia. Profesorowi Włodzimierzowi Tyburskiemu w darze*, red. P. Domeracki, A. Grzeliński, R. Wiśniewski, Toruń 2015, s. 145–158.

⁸ S. Janeczek, *O historyczności historiografii. Kilka uwag do wizji KEN Ambroise Joberta*, w: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 421–428.

⁹ E. Rzadkowska, *„Encyklopedia” i Diderot w polskim Oświeceniu*, Wrocław 1955; *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, przekł. i oprac. E. Rzadkowska, wstęp J. Kott, Wrocław 1952.

¹⁰ W. Więśław, *Matematyka polska epoki Oświecenia*, Warszawa 2007, zwł. s. 114–164.

¹¹ *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par ... [Jean le Rond] D’Alembert*, t. 1–35, Paris 1751–1780; przedruk Stuttgart 1966–1995.

dyscyplin naukowych¹², co jest charakterystyczne dla literatury światowej badającej nawet wątki z zakresu dziejów psychiatrii¹³. Problematyka filozofii w *Encyklopedii*, która w dużej mierze była przecież dziełem filozofów, omawiana jest najczęściej w odniesieniu do dokonań dwu jej redaktorów, czyli Denisa Diderota i Jean Le Rond d'Alemberta, który jako wybitny matematyk i fizyk miał zagwarantować jej odbiór społeczny jako dzieła naukowego. Wprost jednak opracowań poświęconych całościowo ujętej obecności tematyki filozoficznej w tym dziele jest niewiele¹⁴.

WIZJA WYCHOWANIA WEDŁUG WIELKIEJ ENCYKLOPEDII FRANCUSKIEJ

Przynajmniej od wieku XVII obecny stale w kulturze europejskiej ideał encyklopedyzmu ujawni siłę oddziaływania w publikacji licznych encyklopedii i słowników¹⁵. *Wielka Encyklopedia Francuska* odegrała jednak w ruchu oświeceniowym rolę szczególną¹⁶, choćby ze względu na znaczenie jej twórców, nie tylko Diderota czy d'Alemberta, ale także np. Woltera czy Étienne Condillaca¹⁷. Ich rola ujawni

¹² Zob. M. Forycki, *Chorografia Rzeczypospolitej szlacheckiej w „Encyklopedii” Diderota i d'Alemberta*, Poznań 2010; W. Wołodkiewicz, *Prawoznawstwo w poglądach i ujęciu encyklopedystów*, Warszawa 1990; K. Gabryjelska, *Doktryny literackie i estetyczne w hasłach „Encyklopedii” Diderota*, Wrocław 1986.

¹³ M. Jalón, *Mente y cuerpo en la „Enciclopedia”*, Madrid 2005.

¹⁴ Zob. S. Janeczek, *Filozofia w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej”*, w: *Z badań nad filozofią XVII wieku, jej źródłami i kontynuacjami*, red. H. Jakuszko, Lublin 2013, s. 157–170. Por. M. Skrzypek, *Filozofia Diderota*, Warszawa 1996; V.M. Boguslavskij, *Filosofia v „Enciklopedii” Didro i Dalamberta*, Moskwa 1994; *Filósofos, filosofía y filosofías en la Encyclopédie de Diderot y d'Alembert. Actas del Congreso internacional sobre la Encyclopédie 16–17 de octubre de 2008*, ed. M.Á. Granada, R. Rius, P. Schiavo, Barcelona 2009; M. Groult, *Savoir et matières. Pensée scientifique et théorie de la connaissance de l'„Encyclopédie” à l'„Encyclopédie méthodique”*, Paris 2011.

¹⁵ Zob. D. Donald, *Ordering the World in the Eighteenth Century*, Basingstoke 2006. Por. *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, ed. J. König, G. Woolf, Cambridge 2013; J.D. Fleming, *The Invention of Discovery, 1500–1700*, Farnham 2011; M. Franklin-Brown, *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*, Chicago 2012.

¹⁶ Na przykład słownik Ephraima Chambersa, który była wzorem dla encyklopedii francuskiej, interesuje tylko historyków nauki czy historii kultury intelektualnej. *Cyclopaedia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences: Containing an Explanation of the Terms, and an Account of the Several Subjects, in the Liberal and Mechanical Arts, and the Sciences, Human and Divine; Intended as a Course of Ancient and Modern Learning*, vol. 1–2, London 1728; wydanie współczesne dokonane przez Terence M. Russell *The Encyclopaedic Dictionary in the Eighteenth Century. Architecture, Arts and Crafts*, Vol. 2: *Ephraim Chambers Cyclopaedia*, Aldershot 1997.

¹⁷ F.A. Kafkaer, *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Nine Predecessors of the „Encyclopédie”*, Oxford 1981; J. Lough, *The Encyclopédie in Eighteenth-*

się bardziej, jeśli się wyjdzie poza charakterystyczną dla licznych syntez *stricte* filozoficzną perspektywę w ocenie dziejów filozofii. Jest ona charakterystyczna dla ujęć sformułowanych w ramach tradycji pokantowskiej czy właściwej filozofii analitycznej, eksponujących znaczenie sporów epistemologicznych i metafizycznych, niedostatecznie oddających zaś ówczesne *milieu* w zakresie standardów właściwych oświeceniowej nauce i miejsca, jakie zajmowała w niej dalej filozofia. Ujęcia te przeceniają także znaczenie wątków racjonalistycznych czy wręcz naturalistycznych, przez nałożenie na badane zjawiska kulturowe swoistej kalki realiów nam współczesnych¹⁸.

Wielka Encyklopedia Francuska w sposób typowy dla oświecenia była dziełem programowo eklektycznym, przez to niezbornym, jednakże otwarty kulturowo eklektyzm umożliwiał efektywne wykorzystanie zróżnicowanych tradycji filozoficznych i naukowych¹⁹. Ujmując najogólniej, jej perspektywę metodologiczną i ideową wyznaczały empiryzm genetyczny i racjonalizm metodologiczny, które tłumaczą zapoczątkowany przez Pierre Bayle'a sceptycyzm wobec autorytetów, niechęć do spekulacji, jednak z maksymalistyczną wizją nauki, która oświeci człowieka i uczyni świat wygodniejszym (praksizm). W *Encyklopedii* uwidocznia się także niewątpliwy antropocentryzm i socjocentryzm zastępujący teocentryzm, co tłumaczy preferencję argumentacji utylitarystycznej. Te przejawy naturalizmu nie oznaczają jednak podjęcia wprost walki z religią, a raczej z jej antykulturowymi i antyspołecznymi wynaturzeniami (fanatyzm). WEF pozostawia wiele haseł z zakresu teologii, jednak ujmowanych w perspektywie historycznokulturowej, niejednokrotnie przez zręcznie wkomponowany komentarz dezawuuując określone zagadnienie referowane z pozoru bezstronnie, co uwidacznia się zwłaszcza w odniesieniu do instytucji Kościoła katolickiego. Choć w dużej mierze oddaje

-*Century England and Other Studies*, Newcastle 1970; S. Suppa, *Società, politica, diritto. Percorsi dell'Encyclopédie di Diderot e D'Alembert*, Fasano 1999.

¹⁸ Na ograniczenia filozoficznego paradygmatu historii filozofii w odniesieniu do analizy kultury filozoficznej oświecenia zwraca uwagę Knud Haakonssen w artykule wstępnym *The History of Eighteenth-Century Philosophy. History or Philosophy?* do *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. K. Haakonssen, Cambridge 2008, s. 3–25. Przedstawiona przez Petera Gaya w latach 60. XX wieku wizja oświecenia, jako neopogańskiego i galloctentrycznego ruchu filozoficznego (*The Enlightenment. An Interpretation*, vol. 1: *The Rise of Modern Paganism*, vol. 2: *The Science of Freedom*, New York 1966–1969), słabo pasuje do różnorodnego intelektualnego, medialnego i kulturowego fenomenu, który już w XVIII wieku zyskał w różnych językach miano: „wiek światła”, „wiek oświecony” lub „wiek oświecenia”, stąd współcześnie formułuje się tezę o wielości oświeceń (J.G.A. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol.1–5, Cambridge 1999–2011). Zob. R. Butterwick-Pawlikowski, *Między Oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „Wiek Oświecenia” 2014, t. 30, s. 11–55; S. Janeczek, *Rola oświecenia chrześcijańskiego w kulturze osiemnastego wieku*, „Kultura i Wartości” (2015 – w druku).

¹⁹ D. Diderot, redaktor *Encyklopedii* stwierdza: „powinno się wymagać ode mnie, żebym szukał prawdy, a nie, żebym ją znalazł”, co jest synonimem postawy „badającej, ale nie rozstrzygającej”, uznając tę drugą za wyraz „głupiej zarozumiałości dogmatycznej” (D. Diderot, *Mysli filozoficzne*, w: *Wybór pism filozoficznych*, przekł. J. Hartwig, J. Rogoziński, Warszawa 1953, s. 35, 38).

akceptowaną społecznie religijną wizję rzeczywistości (nie przypadkowo współpracowało z redakcją dziewięciu księży katolickich i trzech pastorów)²⁰, choćby w sensie racjonalistycznie pojętej religii naturalnej czy deizmu²¹, to jednak niejednokrotnie pomija religijny wymiar analizowanych problemów i to mających podstawowe odniesienia światopoglądowe, np. hasło *Człowiek* nie ma żadnych odniesień do Boga i *Biblii*²². Nic dziwnego, że w znacznym stopniu *Encyklopedia* jest odpowiedzialna za sekularyzację kultury zachodniej i z tego powodu była potępiona w roku 1759 nie tylko przez Kościół katolicki (papież Klemens XIII), ale także przez jansenistycznie nastawiony parlament francuski i tamtejszą radę królewską. Dotykały ją więc zakazy wydawania²³, a drukarze, bez wiedzy Diderota, dokonali swoistej cenzury w aspekcie ideologicznym²⁴. Krąg encyklopedystów, określanych jako „filozofowie”²⁵, był przedmiotem nieustannej krytyki środowisk katolickich („dewotów”)²⁶ tak w aspekcie prac literackich, publicystyki naukowej, jak i np. stojących na wysokim poziomie i asymilujących najnowsze zdobycze nauki dokonań jezuitów z Trévoux, którzy skądinąd odwoływali się do *Encyklopedii*,

²⁰ J. Lough, *The Contributors to the Encyclopédie*, London 1973; F.A. Kafker, *The Encyclopedists as Individuals. A Biographical Dictionary of the Authors of the „Encyclopédie”*, Oxford 1988; tenże, *The Encyclopedists as a Group. A Collective Biography of the Authors of the Encyclopédie*, Oxford 1996.

²¹ Por. P. Fiaschi, *L'idée de croyance raisonnée dans „L'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert”*, Aix-en-Provence 1996; S. Nicolosi, *Le ragioni del deismo in Voltaire e nell'Enciclopedia*, Napoli 1992.

²² Obszerne hasło napisane przez kilku autorów, m.in. samego Diderota, akcentuje wymiar biologiczny człowieka, ale przedstawia także aspekt moralny, społeczny czy prawny, a jeśli wspomina o religijnym to tylko w odniesieniu do pewnej herezji („Hommes d'intelligence, (Théol.) nom d'une secte d'hérétiques, qui parurent dans la Picardie en 1412”). Ujmuje co prawda człowieka w wymiarze duchowym i materialnym, ale w odniesieniu do pierwszego aspektu odsyła tylko do hasła *Ame*. „Homme, s. m. c'est un être sentant, réfléchissant, pensant, qui se promène librement sur la surface de la terre, qui paroît être à la tête de tous les autres animaux sur lesquels il domine, qui vit en société, qui a inventé des sciences & des arts, qui a une bonté & une méchanceté qui lui est propre, qui s'est donné des maîtres, qui s'est fait des lois, &c. On peut le considérer sous différens aspects, dont les principaux formeront les articles suivans. Il est composé de deux substances, l'une qu'on appelle *ame* (Voyez l'article *AME*), l'autre connue sous le nom de *corps*” (*Homme*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 8, s. 256); por. tamże, s. 256–281.

²³ Zob. R. Darnton, *The Forbidden Best-sellers of Pre-revolutionary France*, London 1995.

²⁴ Zob. D.H. Gordon, *The Censoring of Diderot's Encyclopédie and the Reestablished Text*, New York 1960.

²⁵ Wrogowie *Encyklopedii* ukuli przezwisko „cacouac” na określenie krzykliwego mędrka, które stało się pejoratywnym określeniem encyklopedysty i przyjęło się szeroko, pesząc skutecznie adresatów – J.N. Moreau, *Nouveau mémoire pour servir à l'histoire des Cacouacs*, Amsterdam 1757; przedr. Genève 1968; toż jako: *L'affaire des Cacouacs. Trois pamphlets contre les philosophes des Lumières*, wstęp i oprac. G. Stenger, Saint-Etienne 2004. Por. J.-L. Vissière, *La Secte des empoisonneurs. Polémiques autour de l'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, Aix-en-Provence 1993.

²⁶ Potężną listę publikacji towarzyszących wydaniu *Encyklopedii*, zarówno nastawionych przyjaźnie, jak i pamfletów zamieszcza J. Lough, *Essays on the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert*, Oxford 1968, s. 252–423.

wydając wszakże apologetyczny słownik *Dictionnaire de Trévoux* wychodzący już od roku 1704²⁷. Popularyzowana przez *Encyklopedię* wizja świata stopniowo przenikała jednak do mentalności kręgów oświeconych²⁸, znajdując upowszechnienie w łatwiejszych dziełach o szerszym zasięgu, zaś szczyt jej rozpowszechnienia ujawnił się dopiero po roku 1780²⁹.

Swoiście „misyjny” charakter *Encyklopedii*³⁰ tłumaczy znaczenie, jakie nadało w niej problematyce edukacyjnej, także w tym przypadku oddając standardy oświeconej Europy. *Encyklopedia* włącza się w „rewolucję szkolną”, zapoczątkowaną przez parlamenty prowincjonalne w połowie wieku XVIII, a więc w dobie edycji sztandarowego dzieła oświecenia francuskiego. Podkreślano podówczas przede wszystkim znaczenie przygotowania ucznia do aktywności publicznej, choć nie zaniedbując postulatu wychowania o charakterze integralnym. Jean-Baptiste Louis Crevier ujął wizję szkoły w kategoriach wychowania człowieka, chrześcijanina i obywatela, który może pełnić funkcje urzędnika, biskupa czy generała. Zespalał ją ideały *éducation publique* z *éducation civile* i *éducation nationale*, nowa szkoła miała zawierać – wśród treści służących modernizacji państwa (wiedza użyteczna) – także „naukę moralną”, ale postulując dalej splot wychowania moralnego z religijnym³¹.

²⁷ Zob. A. Desaultes, *Les „Memoires de Trévoux” et de le mouvement des idées au XVIIIe siècle. 1701–1734*, Roma 1956.

²⁸ To w zamierzeniu wydawców popularne dzieło przybrało formę monumentalną, dostępną ze względów finansowych tylko ówczesnej elicie kulturalnej, społecznej i gospodarczej, jako subskrybentom. W sumie przed rokiem 1789 wydrukowano 24 tys. egzemplarzy, z których prawie połowa dotarła do odbiorców francuskich. Zob. R. Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the „Encyclopédie” 1775–1800*, Cambridge, Mass. 1979; toż jako: *L’aventure de l’encyclopédie 1775–1800. Un best-seller au siècle des lumières*, trad. M.-A. Revellat, Paris 1988; przedr. 1992; toż jako: *Glänzende Geschäfte. Die Verbreitung von Diderots „Encyclopédie” oder: Wie verkauft man Wissen mit Gewinn?*, übers. H. Günther, Frankfurt am Main 1998.

²⁹ P. Chauu, *Cywilizacja wielu Oświecenia*, s. 415–417, 235. Zob. S. Jüttner, *Schriftzeichen. Die Wende zur „Universalliteratur” unter Frankreichs Enzyklopädisten (1750–1780)*, Stuttgart 1999; S. K e c k, *Die volkserzieherischen Ziele der Enzyklopaedie*, Mannheim 1965; *Using the „Encyclopédie”. Ways of Knowing, Ways of Reading*, ed. D. Brewer, Oxford 2002.

³⁰ Encyklopedyści – na co wskazuje m.in. programowa wypowiedź Diderota w haśle *Encyclopédie* (w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 5, s. 635–649) – stanowili pierwszą zorganizowaną grupę filozofów, „société de gens de lettres”, co sygnalizuje podtytuł *Encyklopedii* wskazujący jej autorów. Stali się oni głosem wzrastającej gwałtownie na znaczeniu opinii publicznej (A.M. Wilson, *Diderot. The Testing Years 1713–1759*, New York 1957, s. 94–95), która programowo zmierzała do zmiany mentalności ludzi sobie współczesnych, stąd *Encyklopedia* stanowiła instrument propagandy o znaczeniu wręcz rewolucyjnym. Zob. *Aufklärung als Mission*, hrsg. W. Schneiders, Marburg 1993; D.H. Gordon, *The Censoring of Diderot’s Encyclopédie and the Reestablished Text*, New York 1960; Ph. Blom, *Enlightening the World Encyclopédie, the Book that Changed the Course of History*, New York 2005; V. Le Ru, *Subversives lumières. L’encyclopédie comme machine de guerre*, Paris 2007; W. C i s ł o, *Die Religionskritik der französischen Enzyklopädisten*, Frankfurt am Main 2001.

³¹ J.B.L. Crevier, *De l’éducation publique. Populus sapiens, gens magna*, Amsterdam 1762. Cyt. za: H. Pohoska, *„Rewolucja szkolna” we Francji*, Warszawa 1933, s. 164–165, 176–178, 183.

Cóż więc dziwnego, że autor potężnego hasła encyklopedycznego *Économie*, którym jest nieprzypadkowo Jean J. Rousseau, tyleż filozof polityki, co i filozof pedagogiki, ujmując integralnie wszystkie wymiary życia państwowego, widzi w oświacie publicznej „la plus importante affaire de l'état”³². Według zaś programowo zatytułowanego hasła *Éducation*, integralnie pojęte wychowanie winno sprowadzać się do sfery ciała (zdrowie i sprawność fizyczna), umysłu i obyczajów. Szczególnie istotny jest wymiar społeczny edukacji, pojęty w perspektywie korzyści, jakie niesie ona dla samego wychowanka, jego rodziny i państwa, zwłaszcza że to właśnie żyjąc w społeczności, znajdzie przez nie uznanie i osobiste dobro³³. Choć to hasło encyklopedyczne podtrzymuje tezę o celowości edukacji religijnej, to przecież przyporządkowuje ją wychowaniu moralno-społecznemu. Tym niemniej zwraca uwagę, że César Ch. Du Marsais, autor tego hasła, odwołuje się do religijności pojętej w sensie konfesyjnym, i to religijności żywej, skoro przywołuje argumentację biblijną nie tylko w kwestii potrzeby i sposobu poznania Boga, ale także uzasadniając obowiązki państwa wobec edukacji publicznej³⁴.

Uwidaczniający się w tej postawie utylityzm obejmie nade wszystko treści kształcenia, które zaleci równie programowo potraktowane hasło *Étude*, sporządzone przez Joachima de Villeneuve Faiguet, znającego dobrze ówczesne realia edukacyjne. Występuje on przeciwko przecenianiu kształcenia językowego, stąd postuluje włączenie w zakres edukacji przedmiotów realnych – od humanistyczno-społecznych (historia i prawo) po matematyczno-przyrodnicze (od historii naturalnej, czyli biologii i geologii), przez mechanikę do umiejętności praktycznych. Kompromisowo formułowany program nauczania, choć unikał jednoznacznego zerwania ze szkołą tradycyjną, to przecież odwracał jej optykę. Co prawda, dalej traktował retorykę jako koronę wszystkich umiejętności, jednak traciła ona miejsce centralne, gdyż nie była ujmowana nawet jako osobny przedmiot, a jedynie utożsamiana z przygotowaniem do życia w społeczeństwie. Do tego sprowadzała się także rola filozofii (o której szerzej miało traktować hasło *Filozofia*, o czym niżej), dyscypliny co prawda autonomicznej („une science indépendante & distincte de toute autre”), ale pojętej głównie jako sztuka refleksji i poprawnego myślenia

³² J.J. Rousseau [„Article de M. Rousseau, citoyen de Genève”], *Économie ou Économie*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 5, s. 362. Por. w szerszym kontekście N. Gil, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Farnham 2010.

³³ Edukacja rozważana w aspekcie jej przedmiotu dotyczy: „1° la santé et la bonne conformation du corps; 2° ce qui regarde la droiture et l'instruction de l'esprit; 3° les moeurs, c'est-à-dire la conduite de la vie, et les qualités sociales” (C.Ch. Du Marsais [sygnowany jako „F”], *Éducation*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 5, s. 397); por. tamże, s. 397–340.

³⁴ Il est évident qu'il n'y a aucun ordre de citoyens dans un état, pour lesquels il ny eût une sorte d'éducation qui leur seroit propre; éducation pour les enfans des souverains, éducation pour les enfans des grands, pour ceux des magistrats, &c. éducation pour les enfans de la campagne, où, comme il y a des écoles pour apprendre les vérités de la religion, il devoit y en avoir aussi dans lesquels on leur montrât les exercices, les pratiques, les devoirs & les vertus de leur état, afin qu'ils agissent avec plus de connoissance” (tamże, s. 397).

(„réflechir & de raisonner”), co tłumaczy rolę logiki czy etyki, przy ograniczeniu roli tradycyjnej metafizyki, z której należy wyrugować typowe dla scholastyki jałowe („déraisonnables”, „dangereuses”) dysputy, koncentrując się na pozytywnym wykładzie rudymenarnych wątków z odniesieniami światopoglądowymi, jak istnienie Boga i Jego przymioty, wolność człowieka, duchowość duszy czy realność ciała, traktowane jako „vérités premières”, równocześnie włączając do wykładu kursoryczne elementy przyrodoznawstwa, w sensie historii naturalnej i fizyki matematycznej (mechanika)³⁵.

Zwraca uwagę w obydwu hasłach wykorzystanie – przełamujące stereotypy o jednoznaczności ideowej *Encyklopedii* – dorobku Claude Buffiera³⁶, jezuitckiego reformatora szkolnictwa, który nie współpracował z *Encyklopedią* z przyczyn światopoglądowych, jednak uczestniczył zarówno w naukowym, jak i kulturalnym życiu ówczesnych elit francuskich. Postawa ta jest typowa dla większości ówczesnych jezuitów francuskich, godzących wierność doktrynie Kościoła z otwarciem na ówczesne prądy intelektualne³⁷. Nic dziwnego, że jego dokonanie wykorzystywano anonimowo także w innych filozoficznych hasłach *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, co zauważali już współcześni tej edycji, np. Antoine Sabatier de Castres³⁸. Buffier uznawany jest nie bez podstaw za jednego z pionierów filozofii zdrowego rozsądku, ze względu na łączenie podejścia empirycznego z docenieniem roli wiedzy apriorycznej. Podkreślając rolę refleksji epistemologicznej, traktował pioniersko na gruncie francuskim rozważania Johna Locke’a jako przejaw „une vraie métaphysique, mais plausible”. Równocześnie podkreślał znaczenie pierwszych prawd („première vérité”), jako fundamentu wszelkiej wiedzy, odkrywanej przy pomocy swoiście rozumianego zmysłu wspólnego („sens commun”). W tej perspektywie metafizyka ma koncentrować się na analizie natury bytu i jego rodzajów, przy czym właśnie istnienie Boga jest jedną z „première vérité”³⁹. Ze względu na filiacje z Lockiem

³⁵ J. de Villeneuve Faiguet, *Étude*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 6, s. 86–94.

³⁶ Hasło *Éducation* dokładnie odsyła do poszczególnych sformułowań *Traité des premières vérités* Buffiera, właśnie w istotnej kwestii podstaw metafizycznych wychowania (*Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 5, s. 397), zaś hasło *Étude* w kwestii nauczania historii i geografii, postulowanych pioniersko przez tego jezuitę już w pierwszej połowie wieku XVIII (tamże, t. 6, s. 90). Zob. F. de Dainville, *L'Enseignement de l'histoire et de la géographie et le „Ratio studiorum”*, w tenże: *L'éducation des Jésuites (XVIe–XVIIIe siècles)*, ed. M.M. Compère, Paris 1978, s. 427–454. Por. K. Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk 1999.

³⁷ Zob. S. Brodeur-Girard, *Influences et représentations des jésuites dans L'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, Lille 2011; C.M. Northeast, *The Parisians Jesuits and the Enlightenment 1700–1762*, Oxford 1991.

³⁸ A. Sabatier de Castres, *Les Trois siècles de notre littérature*, t. 1, Amsterdam 1772, s. 190. Cyt. za: J. Lough, *Essays on the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert*, s. 304, 331, 373.

³⁹ C. Buffier, *Traité des premières veritez, et de la source de nos jugements, ou l'on examine le sentiment des philosophes de ce temps, sur les premières notions des choses*, Paris 1724; tenże, *Elemens de métaphysique, a la porte de tout le monde*, Paris 1725; wydane także w ramach *Cours de sciences sur des principes nouveaux et simples, pour former la langage, l'esprit et le coeur dans l'usage ordinaire de la vie*, Paris 1732; repr. *Cours de sciences. Sur des principes nouveaux et*

cenil Buffiera nawet Wolter, który z czasem upowszechniał poglądy oświeconego Anglika. Niechętny programowo jezuitom, Wolter włączył Buffiera do „Catalogue de la plupart des écrivains” w *Le Siècle de Louis XIV*, uznając jego metafizykę za możliwą do zaakceptowania przez Locke’a („philosophie raisonnable”)⁴⁰.

Hasło *Étude* oddaje realia europejskich reform oświeceniowych, charakterystycznych także dla poprzedzających dzieło KEN przemian w szkolnictwie kościelnym Rzeczypospolitej, zapoczątkowanych przez Stanisława Konarskiego⁴¹. Hasło to, jak wskazuje choćby dopisek na jego końcu, było rozwinięciem hasła *Collège*, autorstwa Jean le Rond d’Alemberta, o wymowie jednak nierównie radykalnej. Przedstawia ono „mroczny” („düstere Bild”) i „niesprawiedliwy” („sicher ungerecht”) obraz tradycyjnej szkoły⁴², skupionej na wychowaniu i kształceniu w zakresie językowo-historycznym („humanités”), retoryki, filozofii oraz obyczajów i religii. Dwom pierwszym dziedzinom zarzuca podejście formalistyczne, co ujawnia się już od klas humanistycznych, skoncentrowanych tylko na nauce „martwych” języków, i retoryki, która uczy reguł wymowy bez troski o dostateczny poziom wiedzy materialnej wychowanka. Co prawda tej ostatniej winien dostarczyć następny etap kształcenia w zakresie filozofii, ale także w tym przypadku było to nauczanie nieużyteczne, bo skupiające się na kwestiach metafizycznych (natura filozofii i jej pochodzenie), a w zakresie logiki koncentrujące się na metafizyce poznania (uniwersalia) i sylogistyce czy na niewiele lepszej metafizyce, która miesza kwestie wartościowe z błahymi, oraz na fizyce opanowanej przez ducha systemów. D’Alembert postuluje natomiast w zakresie dydaktyki filozofii, by ograniczyć się do „kilku linijek logiki”, a jednocześnie zaleci „zarys Locke’a”, czyli jego analizę funkcjonowania umysłu, uznaną za przejaw wartościowej metafizyki. W końcu użyteczna okaże się geometria, szczególnie w nauczaniu logiki i fizyki, która winna zespalać osiągnięcia Arystotelesa, Kartezjusza i Newtona. W zakresie etyki zaleci splot antycznej tradycji filozoficznej (Seneka, Epiktet) z zasadami moralności chrześcijańskiej, zwłaszcza osiem błogosławieństw („Kazanie na górze”), tak chętnie

simples pour former le langage, l’esprit et le coeur, dans l’usage ordinaire de la vie, suivi de Homère en arbitrage, Genève 1971. Zob. S. Zabieglik, *Krzywe zwierciadło*, Warszawa 1987, s. 102–105. Por. S. Janeczek, *Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ*, „Roczniki Filozoficzne” 2008, R. 56, z. 2, s. 83–99.

⁴⁰ Voltaire, *Le Siècle de Lois XIV*, Berlin 1784, s. 566. Cyt. za: L. Marcił-Lacoste, *Claude Buffier and Thomas Reid. Two Common-Sense Philosophers*, Kingston 1982, s. 11; K.S. Wilkins, *A Study of the Works of Claude Buffier*, Genève 1969, s. 95. Por. J.A. Ventosa Águilar, *El Sentido común en las obras filosóficas del P. Claude Buffier, S. I. Contribución a la historia de la filosofía del sentido común*, Barcelona 1957.

⁴¹ Zob. S. Janeczek, *Idealy wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a „oświecenie chrześcijańskie”*. *Próba syntezy*, „Nasza Przeszłość” 1994, R. 49, nr 82, s. 115–161. Por. tenże, *Oświecenie chrześcijańskie. Z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lublin 1994.

⁴² D. Julia, *Staat, Gesellschaft und Reform der Lehrpläne in Frankreich im 18. Jahrhundert*, w: *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, hrsg. H.U. Gumbrecht, R. Reichardt, Th. Schleich, Bd: 1: *Synthese und Theorie. Trägerschichten*, München 1981, s. 117.

przywoływanych w oświeceniu, idealizującym prostotę Ewangelii i ideał miłości (moralizm). Funkcje ogólnokształcące wyznaczy historii z chronologią i geografiją, gdyż pozwoli ona zrozumieć procesy społeczne, począwszy od własnego kraju⁴³.

Tak jak na gruncie europejskim, oddziaływanie *Encyklopedii* ujawniło się w Rzeczypospolitej po roku 1780. Jak rzetelnie dokumentuje Ewa Rządowska, autorytet *Encyklopedii* ujawnił się wówczas prawie wyłącznie w problematyce literackiej i teatralnej. Wcześniej korzystano z niej obficie, ale przypadkowo, głównie w zakresie zagadnień społeczno-politycznych, a przede wszystkim gospodarczych, łącząc jednak kompromisowość z podejściem moralistycznym i unikając krytyki religii, oraz reform edukacyjnych. Ta kompromisowość sprawia, że nie staje się ona przedmiotem zorganizowanej krytyki, która dotyka wówczas bardziej radykalne ideologicznie wystąpienia samego Diderota. Nic więc dziwnego, że *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów x. Michała Poniatowskiego, biskupa płockiego* z roku 1785⁴⁴, zawierające szczegółowy spis książek zakazanych, nie zawiera *Encyklopedii*, mimo jej potępienia przez papieża Klemensa XIII i episkopat francuski, ale dzieła La Mettrie, Helwecjusza, Woltera, Rousseau czy anonimowo wydany *List o ślepcach* Diderota. Nadto, jak zaświadcza Hugo Kołłątaj, biskup ofiarował bibliotece Szkoły Głównej Krakowskiej egzemplarz *Encyklopedii*, „dzieła prawie najpożyteczniejszego”⁴⁵, ocenianego także przez Jana Śniadeckiego, sekretarza Akademii, jako „nieśmiertelne dzieło”⁴⁶. Spotykane w prasie warszawskiej zachęty do kupna kolejnych jej edycji po roku 1780 prawie zanikają, co wynika zapewne w dużej mierze ze zmieniających się uwarunkowań społeczno-kulturowych, naznaczonych wzrostem ducha konserwatyzmu i niechęci do nowinek filozoficznych⁴⁷. Podejście to ujawnia się zresztą w całej Europie pod wpływem krwawych wystąpień w dobie rewolucji francuskiej, które wywołały trwogę nawet w kręgach „oświeconych”. Narastają ideały tradycjonalizmu, który jako remedium na skrajny racjonalizm oświecenia postuluje potraktowanie religii jako istotne *locus philosophiae*, umoż-

⁴³ „On peut réduire à cinq chefs l'éducation publique; les Humanités, la Rherorique, la Philosophie, les Moeurs, et la Religion... Dans la philosophie, on bornerait la logique à quelques lignes; la métaphysique à un abrégé de Locke; la morale purement philosophique aux ouvrages de Sénèque et d'Épictète; la morale chrétienne au sermon de Jesus-Christ sur la montagne; la physique aux expériences et à la géométrie, qui est, de toutes les logiques et physiques, la meilleure” (J. le Rond D'Alembert, *Collège*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 3, s. 637); por. t a m ż e, s. 634–637. Zob. M.-M. Compère, *Au Collège au Lycée (1500–1850). Généalogie de l'enseignement secondaire français*, Paris 1985, s. 170–172; D. Julia, *Une réforme impossible. La changement des cursus dans la France du XVIIIe siècle*, „Actes de la recherche en sciences sociales” 1983, nr 47–48, s. 53–76.

⁴⁴ Warszawa 1785, t. 2, s. 212–217.

⁴⁵ Rkps Arch. Senatu UJ, nr 245, s. 46; cyt. za: E. Rządowska, *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*, s. 29.

⁴⁶ List do A. Kästnera z 23 sierpnia 1780 r. w: L. Kamiński, *Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa*, t. 1, Kraków 1932, s. 84; cyt. za: E. Rządowska, *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*, s. 29.

⁴⁷ E. Rządowska, *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*, s. 18–30.

liwiającego przewyżczenie bankructwa bezbożnego oświecenia⁴⁸, obwinianego za przygotowanie rewolucji⁴⁹. Nieprzypadkowo Kołłątaj, sztandarowa przecież postać oświecenia polskiego – istotna także w dokonaniach KEN – stwierdzał kategorycznie, że to dopiero w dobie rewolucyjnej Francji ujawniła się zdeklarowana „sekta ateistów w z zakresie filozofii”, którą krytykuje za „prześladowanie z całą zaciekłością wszelkich kultów”, niszczenie miejsc kultu i przedmiotów artystycznych, propagowanie politeizmu, organizowanie świeckich świąt, niszczenie szkół publicznych, uniwersytetów, akademii nauk i sztuk pięknych, które jakobini rozwiązywali, a najsłynniejszych uczonych skazywali na szafot⁵⁰.

WIZJA WYCHOWANIA WEDŁUG KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

Komisja Edukacji Narodowej, ważna instytucja oświatowa, jak się niejednokrotnie mówi pierwsze europejskie ministerstwo oświaty, którego powstanie wymusiła kasata zakonu jezuitów – traktowana zresztą jako przejaw oświeconej nietolerancji⁵¹ – wpisuje się niewątpliwie w intelektualny ruch europejski⁵². Powołana 17 października 1774 roku dla ratowania Ojczyzny, paradoksalnie na sejmie zatwierdzającym pierwszy jej rozbiór, miała stanowić system wychowawczo-dydaktyczny dla całego państwa i dla wszystkich stanów (z wyłączeniem szkolnictwa wojskowego, np. Szkoły Rycerskiej), choć faktycznie nie wyszła poza młodzież szlachecką, skupiając się na szkolnictwie średnim przejętym od skasowanego zakonu jezuitów, nie powiększając zresztą przez blisko ćwierćwiecze ani liczby uczniów, ani infrastruktury dydaktycznej⁵³. Ideały nowej szkoły oddaje lapidarnie Ignacy Potocki, inaugurując

⁴⁸ Por. F. Gabryl, *Polska filozofia religijna w wieku dziewiętnastym*, t. 2, Poznań 1914, s. 72–134; J.R. Błachnio, *Idealizm niemiecki i filozofia narodowa w polskiej myśli chrześcijańskiej lat 1831–1863*, Bydgoszcz 1994; tenże, *Poglądy filozoficzne Eleonory Ziemięckiej na tle sporów ideowych połowy XIX wieku*, Bydgoszcz 1997; tenże, *System filozofii katolickiej „Przeglądu Poznańskiego”*, Bydgoszcz 2001.

⁴⁹ Zob. A. Wielomski, *Filozofia polityczna francuskiego tradycjonalizmu 1789–1830*, Kraków 2003; tenże, *Od grzechu do apokatastasis. Historiozofia Josepha de Maistre’a*, Lublin 1999; A. Gniazdowski, *Filozofia i gilotyna*, Warszawa 1996.

⁵⁰ H. Kołłątaj, *Prawa i obowiązki naturalne człowieka oraz O konstytucji w ogólności*, wyd. M. Skrzypek, Warszawa 2006, s. 131–137. Por. S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, s. 173–184.

⁵¹ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku oświecenia*, s. 162–164. Por. F. Bluche, *Le Despotisme éclairé*, Paris 1968.

⁵² Zob. S. Janeczek, *Ideały wychowawcze w edukacji oświeceniowej (w perspektywie historii intelektualnej). Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2015, R. 6, nr 2, s. 5–37.

⁵³ Syntetycznie zob. S. Janeczek, *Komisja Edukacji Narodowej*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. nac. A. Maryniarczyk, t. 5, Lublin 2004, s. 744–749. Szerzej, lecz równie syntetycznie

prace Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych Komisji Edukacji Narodowej, który postulował wychowanie „osoby jako chrześcijanina, jako człowieka, jako obywatela”⁵⁴. Odpowiada to nie tylko przywoływanemu wyżej sformułowaniu Jean-Baptiste L. Creviera, ale i Stanisława Konarskiego, reformatora szkół pijarskich w połowie XVIII wieku, którego postulaty w warstwie leksykalnej są jakby bardziej naturalistyczne, dlatego jednak, że chodziło o wprowadzenie obywatelskiego wątku do koncepcji wychowania, co oddaje symbolicznie tytuł *De viro honesto et de bono cive*⁵⁵. W szkołach KEN zachowano rozbudowane życie religijne, które nie różniło się niczym od szkoły tradycyjnej, w dużej mierze zakonnej, stąd kapelan był opłacany z kasy KEN⁵⁶. Nic więc dziwnego, że deklarowano, iż KEN powołano do wychowania młodzieży „jak najdokładniej, co do wiary świętej, czystych obyczajów, miłości Ojczyzny, znajomości praw i najużyteczniejszych w społeczności nauk”, jak stanowi przedmowa do *Ustaw*⁵⁷. Rys religijny uległ nawet wzmocnieniu od czasu Sejmu Czteroletniego, kiedy to coraz głośniej upominano się o religijne wychowanie młodzieży, zwłaszcza pod wpływem prześladowań Kościoła w dobie rewolucji francuskiej oraz w dobie Targowicy żądającej większej gorliwości wobec religii katolickiej⁵⁸.

zob. K. Mrozowska, *By Polaków zrobić obywatelami*, Kraków 1993. Bodaj najbardziej wyważoną, choć aspektywnie ukierunkowaną syntezę dokonał KEN przedstawił Kazimierz Korab, *Powinności i zadania nauczycieli w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Poznań 2002. W kwestiach liczby uczniów i studentów zob. I. Szybiak, *Sieć szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1973, s. 259–268; K. Mrozowska, *By Polaków zrobić obywatelami*, s. 73; T. Mizia, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975, s. 49–48, 261–264; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego KEN na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985, s. 111–112, 227.

⁵⁴ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie*, z. 36, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908, s. 3.

⁵⁵ Zob. S. Janeczek, *Koncepcja „filozofii chrześcijańskiej” w pismach polskich pijarów w okresie oświecenia. Uwagi metodologiczno-historyczne*, „Roczniki Filozoficzne” 1993, R. 41, z. 1, s. 125–155.

⁵⁶ Zwłaszcza Roman Stępień podkreśla wpływ *Ordinationes*, reformujących szkolnictwo pijarskie, na szkolnictwo KEN. Wymieniając bogaty zestaw praktyk religijnych, stwierdzi wręcz: „Obydwa dzieła przywiązywały bardzo dużą wagę do wychowania religijnego. Sposoby zaprawiania młodzieży do cnoty, przewidziane dla szkół pijarskich przez Konarskiego, a dla szkół narodowych przez KEN były jednakowe”, choć – dodajmy uczciwie – naturalnie nie identyczne (R. Stępień, *Współpraca pijarów z Komisją Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1994, s. 60).

⁵⁷ Cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*. *Wybór źródeł*, wyd. S. Tync, Wrocław 1954, s. 571.

⁵⁸ Rolę religii podkreślała jedna z ostatnich enuncjacji KEN, jaką był projekt konstytucji normującej działalność szkolnictwa z roku 1792, według którego „nauka religii najistotniejsze zawiera powinności człowieka i obywatela i jest najpierwszą zasadą każdego rządu” (*Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 399). Zalecenie to odpowiada wskazaniom Konstytucji 3 Maja, wyznaczającej każdorazowego prymasa na prezesa KEN (art. VII) oraz nakazującej

Dopiero w tym kontekście należy przywołać tezę, że rzeczywiście na czoło zabiegów wychowawczych szkół KEN wybijała się nauka moralna, nawiązująca do fizjokratyzmu, jako zmodyfikowanej wersji racjonalistycznej szkoły prawa naturalnego, który operował szeroko argumentacją utylitarystyczną. Widziano w niej sugestywny – zwłaszcza dla dzieci i młodzieży – motyw zachowań promoralnych, wychodząc od sfery psychologizycznie pojętych potrzeb oraz łącząc wychowanie moralne z obywatelskim⁵⁹. Można więc powiedzieć, że w zasadzie – jak zdaje się sugerować Ewa Rzadkowska, analizująca w odniesieniu do dzieła KEN projekty edukacyjne – ideały wychowawcze sformułowane przez Komisję odpowiadają standardom *Encyklopedii*, także w zakresie relacji moralność – religia. Czyżby jednak miał być to „brzydki naturalizm” KEN⁶⁰, co sugeruje autorka monografii o WEF, mówiąc o „moralności naturalnej”⁶¹, która miała być charakterystyczna tak dla zreformowanych szkół polskich, tak jak dla projektów francuskich. W odniesieniu do kwestii miejsca religii w postulowanej przez *Encyklopedię* wizji szkoły, Rzadkowska stwierdza ogólnikowo: „lekcje religii ograniczają się do wyłożenia dogmatów wiary, bez dyskusowania”, co przywołuje w kontekście krytyki dysput scholastycznych właściwych tradycyjnej metafizyce⁶².

Rzadkowska, analizując projekty edukacyjne KEN, słusznie chwali projekt „światłego pijara” Antoniego Popławskiego⁶³, korzystającego suwerennie z ideałów

wychowywać dzieci królewskie odpowiednio do instrukcji KEN, w szczególności zaś wpajać „religię, miłość cnoty, Ojczyzny, Wolności i Konstytucji Krajowej” (art. X). A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, przekł. M. Chamcówna, Wrocław 1979, s. 257, 397–413; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 52–53.

⁵⁹ W Polsce doktryna moralna fizjokratów przyjęła się łatwo i szybko, gdyż odpowiadała polskiemu warunkom gospodarczym. Fizjokraci podkreślali bowiem rolę rolnictwa, tak ważną dla typowo rolniczego kraju, jakim była Polska. W aspekcie etycznym fizjokratyzm był zbieżny w dużej mierze – pomijając psychologizyczny punkt wyjścia etyki, jakim była analiza potrzeb – z osiągnięciami racjonalistycznej szkoły prawa naturalnego harmonizowanej z tomistyczną koncepcją prawa naturalnego, charakterystyczną dla prób pijarskich i jezuickich. Fizjokratyzm zastępując, czy raczej przeorientowując tradycyjny wykład etyki, choć uwzględniał nową problematykę praw człowieka (w miejsce jednostronnych analiz obowiązków człowieka), to wprowadzał utylitarystyczny wątek interesu osobistego jako najbardziej sugestywnej motywacji promoralnej. Był jednak zgodny z tradycją w zakresie religijnych odniesień etyki, gdyż zachowywał funkcję Boga-prawodawcy i ostatecznej sankcji. Na temat polskiego fizjokratyzmu zob. szerzej zwł.: K. Opałek, *Prawo natury u polskich fizjokratów*, Warszawa 1953; I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia*, Wrocław 1979.

⁶⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce*, s. 150. Zob. S. Janeczek, *Ideały wychowawcze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej – między „nauką moralną” a „nauką chrześcijańską”*, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2009, s. 293–318.

⁶¹ E. R z a d k o w s k a, *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*, s. 85.

⁶² T a m ż e, s. 64. Rzadkowska zapewne ma na myśli omawiane wyżej hasło *Étude*. Por. t a m ż e, s. 60–64.

⁶³ Odróżnia to ujęcie Rzadkowskiej, od pomnikowej skądinąd monografii dotyczącej dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie oświecenia, w którym Mirosława Chamcówna sympatyzuje z dokonaniem Kołłątaja, dyskredytując Popławskiego, który nie mógł się wyzwolić z mentalności

edukacyjnych i postulatów dydaktycznych *Encyclopédie*⁶⁴. Gani natomiast projekt „magnata” Józefa Bielińskiego, znającego co prawda z pierwszej ręki europejskie nowości oświatowe, ale ocenianego jako „bardzo ciasny umysł”, stąd asymilującego francuski słownik odpowiednio do „klasowych ograniczeń”, „przykrawając [go – S.J.] do swego poglądu na świat”, naturalnie „tradycyjnego”. Bieliński – pisze Rządowska – „cytując raz jeden wprost *Encyklopedię*... przykrawa ją do własnych potrzeb”, bowiem „trzyma się tradycyjnego poglądu na dwa cele człowieka: doczesny i wieczny, możliwość ich osiągnięcia widzi tylko w praktykowaniu cnoty”⁶⁵. Na poparcie tego przywołuje cytat z hasła *Morale*, wskazujący na trudności w formułowaniu przepisów moralnych odnoszonych do jednostkowych zachowań, w odróżnieniu do naznaczonych pewnością zasad ogólnych, analogicznie jak to jest w matematyce, która – dodajmy – w sensie matematyki stosowanej była podówczas synonimem fizyki matematycznej. Według Rządowskiej „Bieliński ignoruje fakt, że w artykule »Etyka«, kawaler de Jaucourt uderza właśnie we wszystko czego broni piętnaście listów o edukacji. Jaucourt podkreśla znaczenie moralności, ale stawia wyżej etykę świecką od religijnej”⁶⁶. W istocie, Jaucourt, wskazując przede wszystkim na bardziej uniwersalny charakter etyki, dotyczącej wierzących i niewierzących, a nawet – przekornie, choć nie bez słuszności – stwierdzi, że „cnotliwy niewierzący”, jeśli jest nim z powodu „nieprzewycięzalnej ignorancji”, może się nawet łatwiej zbawić, niż człowiek religijny, który żyje występnie⁶⁷. Lektura tego

zakonnej w zakresie projektów seminarium nauczycielskich. M. Ch a m c ó w n a, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, t. 1: *Szkola Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kołłątaja 1777–1786*, Wrocław 1957, s. 114–121. H. Kołłątaj występował rzeczywiście przeciwko oddaniu szkół zakonnikom, gdyż duchowieństwo zakonne miało być szkodliwe dla edukacji, ponieważ podlegało przełożonym w obcym kraju (Rzym), a nie biskupom i władzy krajowej, stąd miało grzeszyć brakiem poczucia patriotyzmu. W miejsce ciemnych lub wrogich postępowi zakonników winno się natomiast pozyskać dla oświaty księży świeckich, odpowiednio ich zresztą do tego zadania przygotowując (H. Kołłątaj, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 2, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, Warszawa 1954, s. 84–86, 90–91. Komisja w dużej mierze wprowadziła jednak w życie projekt Popławskiego bowiem w szkołach KEN obowiązywał wręcz zakonny styl życia nauczycieli świeckich z obowiązkiem wspólnego zamieszkania, stołu i stroju duchownego (w ostatnim przypadku tylko do roku 1790), a praktycznie i celibatu, ponieważ choć już wcześniej niektórzy nauczyciele byli żonaci, to KEN nie zgodziła się precedensowo na ślub jednego z absolwentów seminarium nauczycielskiego. Por. I. Sz y b i a k, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1980, s. 148–175. Por. K. B a r t n i c k a, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław 1980, s. 175–276.

⁶⁴ E. R z a d k o w s k a, *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*, s. 74–80.

⁶⁵ T a m ż e, s. 73.

⁶⁶ T a m ż e. Na temat Louisa de Jaucourt, zwanego kawalerem („chevalier”) de Jaucourt, autora ogromnej liczby artykułów encyklopedycznych, bliskiego Diderotowi zob. J. H a e c h l e r, *L'encyclopédie de Diderot et de Jaucourt. Essai biographique sur le chevalier Louis de Jaucourt*, Paris 1995; Ph. B l o m, *Das vernünftige Ungeheuer. Diderot, d'Alembert, de Jaucourt und die Große Enzyklopädie*, Frankfurt am Main 2005.

⁶⁷ „Enfin ce seroit mal connoître la religion, que de relever le mérite de la foi aux dépens de la *Morale*; car quoique la foi soit nécessaire à tous les Chrétiens, on peut avancer avec vérité, que la

hasła poświęconego przeciw filozoficznej, a więc z natury rzeczy racjonalnie pojętej etyce, wskazuje na respekt autora wobec zarówno tradycji starożytnej, jak i nowożytnej, aż po autora *Ducha praw*, zalecającego „czystą moralność” stosowną do ustrojów, w których przyszło żyć człowiekowi („pure morale de l’homme dans quelque état qu’il se trouve”). Dokonania te przeciwstawia sięgającej średniowiecza tradycji naznaczonej „próżnymi subtelnosciami i błędami strasznymi” („vaines subtilités, & qui pis est en erreurs monstrueuses”)⁶⁸. Ceniąc racjonalistyczną szkołę prawa naturalnego od Grocjusza po Puffendorfa, formułujących wizję porządku moralnego opartego na prawie naturalnym, w istocie – choć nie wiadomo czy z przekonaniem czy też nie – akceptuje jednak tradycyjną tezę etyki chrześcijańskiej, że porządek ten jest racjonalnym fundamentem etyki religijnej, opartej na wskazaniach Ewangelii⁶⁹, stąd porządki te „nie mogą być rozdzielane”. Religijne „objawienie zakłada” bowiem poznanie zdobyte przy pomocy „światła naturalnego”⁷⁰.

Konstatacja ta nie podważa jednak generalnie racjonalistycznej wymowy *Encyklopedii*, gdyż jak wskazuje John Lough, ujawnia się w niej stale przekonanie, że „moralność jest niezależna od religii, można być niewierzącym i prowadzić

Morale l’emporte sur la foi à divers égards. 1°. Parce qu’on peut être en état de faire du bien, & de se rendre plus utile au monde par la *Morale* sans la foi, que par la foi sans la *Morale*. 2°. Parce que la *Morale* donne une plus grande perfection à la nature humaine, en ce qu’elle tranquillise l’esprit, qu’elle calme les passions, & qu’elle avance le bonheur de chacun en particulier. 3°. Parce que la règle pour la *Morale* est encore plus certaine que celle de la foi, puisque les nations civilisées du monde s’accordent sur les points essentiels de la *Morale*, autant qu’elles different sur ceux de la foi. 4°. Parce que l’incrédulité n’est pas d’une nature si maligne que le vice; ou, pour envisager la même chose sous une autre vue, parce qu’on convient en général qu’un incrédule vertueux peut être sauvé, sur-tout dans le cas d’une ignorance invincible, & qu’il n’y a point de salut pour un croyant vicieux. 5°. Parce que la foi semble tirer sa principale, si ce n’est pas même toute sa vertu, de l’influence qu’elle a sur la *morale*” (S. J a u c o u r t [sygnowany jako „D. J.”], *Morale*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 10, s. 702); por. tamże, s. 699–702.

⁶⁸ Zob. też hasło Diderota *Casuiste*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 2, s. 756–757; toż w pol. przekładzie: *Encyklopedia albo Słownik rozumowany*, s. 68–71.

⁶⁹ W dobie moralistycznie nastawionego oświecenia, zwłaszcza na Wyspach Brytyjskich czy w Niemczech, ujawniła się rola tzw. nauki moralnej. Jej teoretyczną podstawą była wizja moralności wypracowana przez wpływową tzw. racjonalistyczną szkołę prawa naturalnego. Wyprowadzała ona wszelkie obowiązki człowieka z analizy abstrakcyjnie pojętej natury ludzkiej. Prawo naturalne jest podstawą nie tylko indywidualistycznie pojętej etyki, ale także ładu społecznego, politycznego i ekonomicznego. Nie wolno jednak zapominać, że w tej koncepcji twórcą ładu moralnego jest dalej Bóg, a wizja życia moralno-społecznego, mimo tendencji sekularyzacyjnych, nie przestaje czerpać żywotnych soków z kultury chrześcijańskiej, choćby racjonalistyczna etyka obywatela się wprost bez Ewangelii. Zob. R. Bruch, *Ethik und Naturrecht im deutschen Katholizismus des 18. Jahrhunderts. Von Tugendethik zur Pflichtethik*, Tübingen 1997, s. 24–54; Grotius, *Puffendorf and Modern Natural Law*, ed. K. Haakonssen, Aldershot 1999.

⁷⁰ „Il nous manque peut-être un ouvrage philosophique sur la conformité de la *morale* de l’Evangile avec les lumieres de la droite raison; car l’une & l’autre marchent d’un pas égal, & ne peuvent être séparées. La révélation suppose dans les hommes des connoissances qu’ils ont déjà, ou qu’ils peuvent acquérir en faisant usage de leurs lumieres naturelles” (S. J a u c o u r t, *Morale*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 10, 702).

moralne życie”⁷¹. Ideał ten mógł być wszakże adresowany tylko do nielicznych intelektualistów-ateistów, ponieważ względy pragmatyczne nakazały twórcy WEF sformułowanie odmiennej strategii cywilizacyjnej. Licząc się z trwałością religii, „filozofowie”, zorientowani ateistycznie czy deistycznie, zwracali uwagę na potrzebę jej wykorzystania w kształtowaniu moralności publicznej, dopuszczając obecność teologii w strukturach uniwersyteckich. Diderot, formułując wizję reformy szkolnictwa w Rosji w ćwierć wieku od inauguracji propagandy przedsięwziętej przez *Encyklopedię*, bowiem w latach 1775–1776, pisał:

Mimo nieskończonego zła, jakie systemy religijne wyrządziły ludzkości, mimo szkodliwości systemu, który oddaje posłuch ludu w ręce księdza [...] suma doraźnych korzyści, które wiara zapewnia wszystkim państwowi, wyrównuje zło wyrządzone obywatelom przez sekciarstwo, narodom zaś przez brak tolerancji⁷².

Nic więc dziwnego, że już na szczeblu podstawowym zaleci wprowadzenie „katechizmów moralności i polityki”, w których nie tylko by wykładano moralistycznie traktowaną religię, ale i zespalano by ją z nauczaniem prawodawstwa państwowego, co pomogłoby poddać religię kontroli państwa⁷³.

Ta niejednoznaczność ideowa *Encyklopedii*, przy dużych walorach informacyjnych w relacjonowaniu zjawisk kulturowo-społecznych, zwłaszcza w warstwie historycznej, tłumaczy jej wykorzystanie przez Ignacego Krasickiego w opublikowanym w roku 1781 *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości*, mającym jak *Encyclopédie* analogiczne ambicje kształcące. Krasicki przywoła wielokrotnie francuski słownik i to w kwestiach światopoglądowych, jak *Ateuszowie* czy *Materialistae*. W pierwszym przypadku określi specyficzne dla oświecenia znaczenia terminów „ateizm”, „deizm” i „teizm”⁷⁴, zaś w drugim włączy do materializmu

⁷¹ J. Lough, *The Encyclopédie in Eighteenth-Century England and Other Studies*, s. 266.

⁷² D. Diderot, *Plan d'une université pour le Gouvernement de Russie ou d'une éducation publique dans toutes les sciences*, w: *Œuvres complètes de Diderot revues sur les éditions originales*, ed. J. Assézat, M. Tourneux, t. 3, Paris 1875, s. 517–518; cyt. w przekładzie i według wyd. K. Mrozowska, *Koncepcje pedagogiczne Oświecenia: Rolland d'Erceville – Denis Diderot – Komisja Edukacji Narodowej. Studium porównawcze*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 1976, 19, s. 36–37.

⁷³ Tamże, s. 42.

⁷⁴ I. Krasicki, *Ateuszowie*, w: tenże, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa–Lwów 1781, t. 1, s. 129; cyt. za: I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Encyklopedia uniwersalna księcia biskupa warmińskiego*, Warszawa 1994, s. 146–150. Terminem „deizm”, podobnie jak terminem „teizm” posługiwano się w oświeceniu często zamiennie, np. Wolter deklarywał się ostatecznie jako teista, w przeciwieństwie do krytycznie ocenianego ateizmu, formułując wręcz wyznanie wiary. W *Dictionnaire philosophique* deklaryuje, że „teista to człowiek głęboko przekonany o istnieniu istoty najwyższej i zarazem myślącej, która ukształtowała wszystkie istoty mające wymiary, wegetujące, czujące i myślące, która przedłuża ich gatunek, która bez okrucieństwa karze zbrodnie i dobroliwie nagradza cnotliwe uczynki... Teista nie wie, jak Bóg karze, jak darzy łaską, jak przebacza; nie jest bowiem dość zuchwały, aby sobie pochlebiać, że wie, jak Bóg postępuje; wie wszakże, iż Bóg działa i jest sprawiedliwy. Zarzuty przeciw Opatrzności nie podważają jego wiary,

panpsychizm⁷⁵. Nieprzypadkowo bowiem autorem encyklopedycznych haseł *Athées*⁷⁶ i *Athéisme*⁷⁷ okaże się jezuita Claude Yvon, sygnowany jak „X”, współpracownik *Encyklopedii*⁷⁸. O ile hasło pierwsze ma charakter *stricte* filozoficzny, ukazując różne formy ateizmu, o tyle drugie analizuje zróżnicowane przyczyny niewiary, wskazywane przez ówczesną apologetykę, jak np. życie niemoralne („Je conviens que les idées de l’honnête & du deshonnête subsistent avec l’athéisme”). Jeśli zaś przywoła się opinie ateistów, że religia została wynaleziona przez polityków dla utrzymania w ryzach społeczeństwa („Les athées mêmes n’osent le nier; & c’est pourquoi ils supposent que la religion est une invention des politiques, pour tenir plus facilement la société en règle”), to przecież zwięźczy hasło wskazaniem prospołecznego wymiaru religii, niezbędnej dla zachowania ładu, ujmowanego w kategoriach ówczesnych jako posłuszeństwo królowi („La religion est plus encore le soutien des Rois, que le glaive qui leur a été remis”), o czym była przekonana cała ówczesna Europa. Cóż więc dziwnego, że król pruski Fryderyk II zabiegał o upowszechnienie szkolnictwa elementarnego, bo jak stwierdzał w *Discours de l’utilité des sciences et des arts dans un état* z 1772 roku, trudniej rządzi się narodem głupim niż oświeconym, gdyż jest wówczas bardziej tępy i niesforny⁷⁹. Nieprzypadkowo według *General-Landschul-Reglement* z roku 1763 kształcenie ma być w równym stopniu „rozumne”, co i „chrześcijańskie” w zakresie „bojaźni Bożej i innych użytecznych rzeczy”, stąd pierwszorzędny cel nauczania sprowadzał się do przyswojenia „najbardziej koniecznych elementów chrystianizmu”, po którym dopiero zalecano naukę czytania i pisania⁸⁰.

BIBLIOGRAFIA

Aufklärung als Mission, hrsg. W. Schneiders, Marburg 1993.
Bartnicka K., *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław 1980.

bo nie są to wielkie zarzuty i nie są poparte dowodami; podporządkowuje się tej Opatrzności, chociaż dostrzega tylko niektóre jej skutki i zewnętrzne objawy, i sądząc rzeczy, których nie widzi, według rzeczy, które widzi, myśli, że ta Opatrzność rozciąga się na wszystkie miejsca i na wszystkie stulecia” (cyt. za: P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1971, s. 237).

⁷⁵ I. Krasicki, *Materialistae*, w: tenże, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożony*, t. 2, s. 133; cyt. za: I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Encyklopedia uniwersalna księcia biskupa warmińskiego*, s. 146–150. Zob. *Materialistes*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 10, s. 188; przekład w: *Encyklopedia albo słownik rozumowany*, s. 156.

⁷⁶ W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 1, s. 798–815.

⁷⁷ W: tamże, s. 815–817.

⁷⁸ Zob. F.A. Kafker, *The Encyclopedists as Individuals. A Biographical Dictionary of the Authors of the “Encyclopédie”*, Oxford 1988, s. 403–406.

⁷⁹ Cyt. za: H. Pohoska, *Sprawa oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1925, s. 27–28.

⁸⁰ Cyt. za: R. Vorbaum, *Evangelische Schulordnungen*, t. 3: *Die evangelischen Schulordnungen des achtzehnten Jahrhunderts*, hrsg. R. Vorbaum, Gütersloh 1864, s. 540.

- Blom Ph., *Das vernünftige Ungeheuer. Diderot, d'Alembert, de Jaucourt und die Große Enzyklopädie*, Frankfurt am Main 2005.
- Blom Ph., *Enlightening the World Encyclopédie, the Book that Changed the Course of History*, New York 2005.
- Bluche F., *Le Despotisme éclairé*, Paris 1968.
- Błażnio J.R., *Idealizm niemiecki i filozofia narodowa w polskiej myśli chrześcijańskiej lat 1831–1863*, Bydgoszcz 1994.
- Błażnio J.R., *Poglądy filozoficzne Eleonory Ziemięckiej na tle sporów ideowych połowy XIX wieku*, Bydgoszcz 1997.
- Błażnio J.R., *System filozofii katolickiej „Przeglądu Poznańskiego”*, Bydgoszcz 2001.
- Wielomski A., *Filozofia polityczna francuskiego tradycjonalizmu 1789–1830*, Kraków 2003.
- Boguslavskij V.M., *Filosofia v „Enciklopedii” Didro i Dalamberta*, Moskwa 1994.
- Brodeur-Girard S., *Influences et représentations des jésuites dans L'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, Lille 2011.
- Bruch R., *Ethik und Naturrecht im deutschen Katholizismus des 18. Jahrhunderts. Von Tugendethik zur Pflichtethik*, Tübingen 1997.
- Buffier C., *Cours de sciences sur des principes nouveaux et simples, pour former la langage, l'esprit et le coeur dans l'usage ordinaire de la vie*, Paris 1732; repr. *Cours de sciences. Sur des principes nouveaux et simples pour former le langage, l'esprit et le coeur, dans l'usage ordinaire de la vie, suivi de Homère en arbitrage*, Genève 1971.
- Butterwick-Pawlikowski R., *Między Oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „Wiek Oświecenia” 2014, 30, s. 11–55.
- Chambers E., *Cyclopaedia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences: Containing an Explanation of the Terms, and an Account of the Several Subjects, in the Liberal and Mechanical Arts, and the Sciences, Human and Divine; Intended as a Course of Ancient and Modern Learning*, t. 1–2, London 1728; toż: jako: *Ephraim Chambers Cyclopaedia*, w: *The Encyclopaedic Dictionary in the Eighteenth Century. Architecture, Arts and Crafts*, t. 2, ed. T.M. Russell, Aldershot 1997.
- Chamcówna M., *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, t. 1: *Szkola Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kollątaja 1777–1786*, Wrocław 1957.
- Chaunu P., *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1993.
- Cisło W., *Die Religionskritik der französischen Enzyklopädisten*, Frankfurt am Main 2001.
- Compère M.-M., *Au Collège au Lycée (1500–1850). Généalogie de l'enseignement secondaire français*, Paris 1985.
- Dagen J., *L'histoire de l'esprit humain dans la pensée française de Fontenelle à Condorcet*, Paris 1977;
- Dainville F. de, *L'éducation des Jésuites (XVIe–XVIIIe siècles)*, ed. M.M. Compère, Paris 1978.
- Darnton R., *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the „Encyclopédie” 1775–1800*, Cambridge, Mass. 1979.
- Darnton R., *The Forbidden Best-sellers of Pre-revolutionary France*, London 1995.
- Desaultes A., *Les „Memoires de Trévoux” et de le mouvement des idées au XVIIIe siècle. 1701–1734*, Roma 1956;
- Diderot D., *Wybór pism filozoficznych*, przekł. J. Hartwig, J. Rogoziński, Warszawa 1953.
- Donald D., *Ordering the World in the Eighteenth Century*, Basingstoke 2006.
- Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par ... [Jean le Rond] D'Alembert*, t. 1–35, Paris 1751–1780; przedruk Stuttgart 1966–1995; toż w wyborze: *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, przekł. i oprac. E. Rządowska, wstęp J. Kott, Wrocław 1952.

- Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, ed. J. König, G. Woolf, Cambridge 2013.
- Fiaschi P., *L'idée de croyance raisonnée dans „L'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert”*, Aix-en-Provence 1996.
- Filósofos, filosofía y filosofías en la Encyclopédie de Diderot y d'Alembert. Actas del Congreso internacional sobre la Encyclopédie 16–17 de octubre de 2008*, ed. M.Á. Granada, R. Rius, P. Schiavo, Barcelona 2009.
- Fleming J.D., *The Invention of Discovery, 1500–1700*, Farnham 2011.
- Forycki M., *Chorografia Rzeczypospolitej szlacheckiej w „Encyklopedii” Diderota i d'Alemberta*, Poznań 2010.
- Franklin-Brown M., *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*, Chicago 2012.
- Gabryjelska K., *Doktryny literackie i estetyczne w hasłach „Encyklopedii” Diderota*, Wrocław 1986.
- Gabryl F., *Polska filozofia religijna w wieku dziewiętnastym*, t. 2, Poznań 1914.
- Gay P., *The Enlightenment. An Interpretation*, t. 1: *The Rise of Modern Paganism*, t. 2: *The Science of Freedom*, New York 1966–1969.
- Gill N., *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Farnham 2010.
- Gniazdowski A., *Filozofia i gilotyna*, Warszawa 1996.
- Gordon D.H., *The Censoring of Diderot's Encyclopédie and the Reestablished Text*, New York 1960.
- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000.
- Grotius, Pufendorf and Modern Natural Law*, ed. K. Haakonssen, Aldershot 1999.
- Groult M., *Savoir et matières. Pensée scientifique et théorie de la connaissance de l'„Encyclopédie” à l'„Encyclopédie méthodique”*, Paris 2011.
- Haakonssen K., *The History of Eighteenth-Century Philosophy. History or Philosophy?*, w: *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. K. Haakonssen, Cambridge 2008, s. 3–25.
- Haechler J., *L'encyclopédie de Diderot et de Jaucourt. Essai biographique sur le chevalier Louis de Jaucourt*, Paris 1995.
- Jalón M., *Mente y cuerpo en la „Enciclopedia”*, Madrid 2005.
- Janeczek S., *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008.
- Janeczek S., *Elementy humanizmu renesansowego w szkole jezuickiej*, w: *Renesansowy ideal chrześcijańska*, red. W. Sajdek, Lublin 2006, s. 299–333.
- Janeczek S., *Filozofia w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej”*, w: *Z badań nad filozofią XVII wieku, jej źródłami i kontynuacjami*, red. H. Jakuszko, Lublin 2013, s. 157–170.
- Janeczek S., *Historyczna czy filozoficzna koncepcja religii Hugona Kollątaja?*, w: *Mit – historia – kultura*, red. J. Skoczyński, Kraków 2012, s. 23–32.
- Janeczek S., *Idealy wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a „oświecenie chrześcijańskie”. Próba syntezy*, „Nasza Przeszłość” 1994, R. 49, nr 82, s. 115–161.
- Janeczek S., *Idealy wychowawcze w edukacji oświeceniowej (w perspektywie historii intelektualnej)*, *Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2015, R. 6, nr 2, s. 5–37.
- Janeczek S., *Idealy wychowawcze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej – między „nauką moralną” a „nauką chrześcijańską”*, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2009, s. 293–318.
- Janeczek S., *Komisja Edukacji Narodowej. Perspektywy badawcze w kręgu historii kultury intelektualnej*, „Rocznik Kulturoznawcze” 2010, R. 1, s. 115–134;
- Janeczek S., *Komisja Edukacji Narodowej*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. nac. A. Maryniarczyk, t. 5, Lublin 2004, s. 744–749.
- Janeczek S., *Koncepcja „filozofii chrześcijańskiej” w pismach polskich pijarów w okresie oświecenia. Uwagi metodologiczno-historyczne*, „Roczniki Filozoficzne” 1993, R. 41, z. 1, s. 125–155.

- Janeczek S., *Między religią a moralnością. Podstawy wychowania w oświeceniowej szkole europejskiej*, „Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie” 2008, s. 181–196.
- Janeczek S., *O historyczności historiografii. Kilka uwag do wizji KEN Ambroise Joberta*, w: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 421–428.
- Janeczek S., *O stereotypie szkoły jezuickiej. Uwagi komparatystyczne*, w: *In Christo Redemptore. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Jerzego Misiurka*, red. J. Popławski, Lublin 2001, s. 363–384.
- Janeczek S., *Oświecenie chrześcijańskie. Z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lublin 1994.
- Janeczek S., *Rola oświecenia chrześcijańskiego w kulturze osiemnastego wieku*, „Kultura i Wartości” (w druku).
- Janeczek S., *W związku z jubileuszem 250-lecia KEN (1773–2013). Uwagi z zakresu historii kultury intelektualnej*, w: *Filozofia – Etyka – Ekologia. Profesorowi Włodzimierzowi Tyburskiemu w darze*, red. P. Domeracki, A. Grzebiński, R. Wiśniewski, Toruń 2015, s. 145–158.
- Janeczek S., *Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ*, „Roczniki Filozoficzne” 2008, R. 56, z. 2, s. 83–99.
- Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, przekł. M. Chamcówna, Wrocław 1979.
- Julia D., *Une réforme impossible. La changement des cursus dans la France du XVIIIe siècle*, „Actes de la recherche en sciences sociales” 1983, nr 47–48, s. 53–76.
- Jüttner S., *Schriftzeichen. Die Wende zur „Universalliteratur” unter Frankreichs Enzyklopädisten (1750–1780)*, Stuttgart 1999.
- Kafker F.A., *The Encyclopedists as a Group. A Colletive Biography of the Authors of the Encyclopédie*, Oxford 1996.
- Kafker F.A., *The Encyclopedists as Individuals. A Biographical Dictionary of the Authors of the „Encyclopédie”*, Oxford 1988.
- Kafker F.A., *Notable encyclopedias of the seventeenth and eighteenth centuries. Nine predecessors of the „Encyclopédie”*, Oxford 1981.
- Kant I., *Przypuszczalny początek ludzkiej historii i inne pisma historiozoficzne*, przekł. M. Żelazny, I. Krońska, A. Landman, Toruń 1995.
- Keck S., *Die volkserzieherischen Ziele der Enzyklopaedie*, Mannheim 1965.
- Kołątaj H., *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 2, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, Warszawa 1954.
- Kołątaj H., *Prawa i obowiązki naturalne człowieka oraz O konstytucji w ogólności*, wyd. M. Skrzypek, Warszawa 2006.
- Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, wyd. S. Tync, Wrocław 1954.
- Korab K., *Powinności i zadania nauczycieli w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Poznań 2002.
- Krasicki I., *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa–Lwów 1781.
- Le Ru V., *Subversives lumières. L'encyclopédie comme machine de guerre*, Paris 2007.
- Lough J., *The Contributors to the Encyclopédie*, London 1973.
- Lough J., *The Encyclopédie in Eighteenth-Century England and Other Studies*, Newcastle 1970.
- Lough J., *Essays on the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert*, Oxford 1968.
- Lubieniecka J., *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960.
- Marcil-Lacoste L., *Claude Buffier and Thomas Reid. Two Common-Sense Philosophers*, Kingston 1982.
- Mizia T., *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975.
- Mrozowska K., *By Polaków zrobić obywatelami*, Kraków 1993.

- Moreau J.N., *Nouveau mémoire pour servir à l'histoire des Cacouacs*, Amsterdam 1757; przedr. Genève 1968; toż jako: *L'affaire des Cacouacs. Trois pamphlets contre les philosophes des Lumières*, presentation et notes G. Stenger, Saint-Etienne 2004.
- Mrozowska K., *Funkcjonowanie systemu szkolnego KEN na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985.
- Mrozowska K., *Koncepcje pedagogiczne Oświecenia: Rolland d'Erceville – Denis Diderot – Komisja Edukacji Narodowej. Studium porównawcze*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 1976, 19, s. 36–37.
- Nicolosi S., *Le ragioni del deismo in Voltaire e nell'Enciclopedia*, Napoli 1992.
- Northeast C.M., *The Parisians Jesuits and the Enlightenment 1700–1762*, Oxford 1991.
- Opalek K., *Prawo natury u polskich fizjokratów*, Warszawa 1953.
- Pocock J.G.A., *Barbarism and Religion*, vol. 1–5, Cambridge 1999–2011.
- Pohoska H., „*Rewolucja szkolna*” we Francji, Warszawa 1933.
- Pohoska H., *Sprawa oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1925.
- Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, w: *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie*, z. 36, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908.
- Puchowski K., *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk 1999.
- Rzadzowska E., „*Encyklopedia*” i *Diderot w polskim Oświeceniu*, Wrocław 1955.
- Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, hrsg. H.U. Gumbrecht, R. Reichardt, Th. Schleich, Bd. 1: *Synthese und Theorie. Trägerschichten*, München 1981.
- Skrzypek M., *Filozofia Diderota*, Warszawa 1996.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia*, Wrocław 1979.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., *Encyklopedia uniwersalna księcia biskupa warmińskiego*, Warszawa 1994.
- Stępień R., *Współpraca pijarów z Komisją Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1994.
- Suppa S., *Società, politica, diritto. Percorsi dell'Encyclopédie di Diderot e D'Alembert*, Fasano 1999.
- Szybiak I., *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1980.
- Szybiak I., *Sieć szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1973, s. 259–268.
- Topolski J., *Od Achillesa do Béatrice de Planissolles*, Warszawa 1998.
- Using the „Encyclopédie”. Ways of Knowing. Ways of Reading*, ed. D. Brewer, Oxford 2002.
- Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925.
- Ventosa Àguilar J.A., *El Sentido común en las obras filosóficas del P. Claude Buffier, S. I. Contribución a la historia de la filosofía del sentido común*, Barcelona 1957.
- Vissière J.-L., *La Secte des empoisonneurs. Polémiques autour de l'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, Aix-en-Provence 1993.
- Vorbaum R., *Evangelische Schulordnungen*, Bd. 3: *Die evangelischen Schulordnungen des achtzehnten Jahrhunderts*, hrsg. R. Vorbaum, Gütersloh 1864.
- Wielomski A., *Od grzechu do apokatastasis. Historiozofia Josepha de Maistre'a*, Lublin 1999.
- Więśław W., *Matematyka polska epoki Oświecenia*, Warszawa 2007.
- Wilkins K.S., *A Study of the Works of Claude Buffier*, Genève 1969.
- Wilson A.M., *Diderot. The Testing Years 1713–1759*, New York 1957.
- Wołodkiewicz W., *Prawoznawstwo w poglądach i ujęciu encyklopedystów*, Warszawa 1990.
- Zabieglik S., *Krzywe zwierciadło*, Warszawa 1987.

THE COMMISSION OF NATIONAL EDUCATION VERSUS *ENCYCLOPÉDIE
OU DICTIONNAIRE UNIVERSEL RAISONNÉ DES SCIENCES, DES ARTS ET DES MÉTIERS*
(PART ONE. THE EDUCATIONAL DIMENSION)

Summary

This paper combines on the one hand the educational ideals and didactics in the schools of the Polish–Lithuanian Commonwealth reformed by the Commission of National Education (1773), and on the other hand one of the most representative testimonies of the then intellectual culture, i.e. *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, published in the years 1751–1780. The activity of the Commission, likewise its preceding reforms carried out in the Commonwealth in church schooling in the mid-eighteenth century, correspond with analogous changes in Europe, their specific example manifestation *Encyclopédie*. Their spirit was similar, it sought to reconcile modern utilitarianism – appropriate to the needs of absolutist states, which had taken the concern for education from religious groups – with an integral vision of school. In this vision, the fundamental elements was moral formation combined with religious formation. Despite some manifestations of certain rationalism and naturalism, in line with the spirit of the epoch, rather more typical of *Encyclopédie* than the Commission’s schooling, religion remained the foundation of morality, and the latter was the ground of the social order.

Keywords: Enlightenment, education, *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Commission of National Education; the Polish–Lithuanian Commonwealth